

ZAKAR PÉTER

Haynau egyházi áldozatai

Az egyház és állam bonyolult kapcsolatrendszer az 1848-49-es forradalom és szabadságharc időszakában még mindig tartogat számunkra feltárára váró problémákat. Az egyik ilyen kérdéskör az egyházak megtorlás során elszenvedett veszteségeinek a számbavétele. További vizsgálat tárgyát képezhetné a forradalomnak az egyháziakra, és fordítva, a lelkészeknek a polgári átalakulás menetére gyakorolt hatása. Ami a megtorlást illeti, Hermann Egyed a katolikus egyház vonatkozásában elvégezte ugyan a munka oroszlánrészét,¹ de a protestáns felekezeteket ért veszteségekről még nem rendelkezünk hasonló összefoglalással. Tanulmányunkban a Julius Jakob von Haynau tábornok 1849. május 30-i kinevezésétől 1850. július 6-i felmentéséig terjedő időszakban a rögtönítélő bíróság, illetve hadbírószék által halálra ítélt, majd kivégzett magyarországi egyházi személyekről szeretnénk vázlatos képet nyújtani. A tragikus emberi sorsok felidézése kapcsán bepillantást nyerhetünk egy mindaddig csak érintőlegesen vizsgált kérdéskörbe, nevezetesen a forradalom és szabadságharc liberális egyházi interpretációjába is.

Az osztrák politikusok csalódottan érzékelték, hogy még az udvarhoz legtöbb szállal kötődő katolikus egyháziak is tömegesen vettek részt a magyar szabadságharcban. Ennek megfelelően politikai szinten elsősorban a katolikus egyháznak a forradalmi elemektől történő megtisztítását szorgalmazták. Elégedetlenségüknek a legismertebb megnyilvánulása az 1849. július 3-i osztrák minisztertanács, ahol Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter így fakadt ki: „A felkelők tanai a katolikus egyháziak körében számos követőre és buzgó élharcosra találtak. Ha vissza akarjuk vezetni a magyarországi katolikus egyházat rendeltetéséhez, akkor meg kell tisztítanunk valamennyi olyan elemről, akik a vallásra és az államra nézve veszélyesek...”² Kevésbé ismert, hogy az egyházi kérdésekben komoly tekintélynek örvendő Bach a magyarországi egyházi méltóságokkal kapcsolatos lesújtó véleményét Palugyay Imre nyitrai püspök 1849. július 25-én javasolt kitüntetése kapcsán is megismételte.³

Az ideiglenes belügyminiszter véleménye csak a megdöbbenés és a bosszúság érzékeltetésére alkalmas, hiszen a döntés Magyarország teljhatalmú katonai és polgári kormányzójának, Haynauknak a kezében volt. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, érdemes röviden összefoglalni a megtorlás jogi megalapozását, különös tekintettel az egyháziakra. V. Ferdinánd király Schönbrunnban kelt, 1848. október 3-án kibocsátott manifestuma feloszlatta a magyar országgyűlést, Jellačić bárót teljhatalmú cs. kir. biztossá nevezte ki, Magyarországot pedig hadi törvények alá vetette. A cs. kir. hatóságok szerint mindenki, aki ezt követően (Magyarországon 1848. október 8., Erdélyben 1848. október 18.) engedelmeskedett a magyar hatóságoknak, az pártütő és hazaáruló volt. Noha a megtorlás már a szabadságharc alatt megkezdődött, a honvédség fegyverletételt követő tömeges megtorlás alapelveit Haynau cs. kir. tábornok, a magyarországi cs. kir. csapatok főparancsnoka 1849. július 1-jén Győrött kiadott kiáltványra fektette le. Ez a kiáltvány olyan rögtönítélő haditörvényszékek felállításáról rendelkezett, amelyeknek hatásköre a katonákra és a civilekre egyaránt kiterjedt. Meghatározta azok körét, akikkel szemben eljárást kellett kezdeményezni, oly módon, hogy

¹ Hermann Egyed: A magyar katolikus egyház az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. (a továbbiakban: Hermann E. 1932.)

² Bach előterjesztésének vonatkozó részét közli: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. S. a. r. Andics Erzsébet. III. kötet. Budapest, 1965. 330-331.

³ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kabinet Kanzlei Vorträge 1849:2481. Bécsi kutatásainkat 1998-ban a Magyar Ösztönj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé.

szinte mindenki, aki nem támogatta a cs. kir. cróket és azok szövetségeseit, az büntethetővé vált. Ugyanakkor szeretnénk hangsúlyozni, hogy a megtorlás alapelveit az osztrák minisztertanács is megtárgyalta, és 1849. június 28-án jóváhagyta.⁴

Haynau proklamációjából az egyháziak ellen lefolytatott vizsgálattal kapcsolatban különösen az alábbi részeket kell kiemelniünk. Rögtönítélő eljárásnak kell alávetni azt, aki „...a népet lázadásra csábítja, ... a pártütő kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól még parancsot elfogad, vagy annak engedelmeskedik, ...a hozzája bocsátott proklamációit vagy egyéb rendelkezéseit a cs. kir. polgári és katonai hatóságoknak, melyeket közhírré tenni hivatalos állásánál fogva köteles, kihirdetni elmulasztja, vagy azokat elsikkasztja, ... a népfelkelést a cs. kir. ausztriai vagy cs. orosz seregek ellen felhívja, rendezi vagy vezérli...”⁵

Külön kitér a kiáltvány arra, hogy eljárást kell kezdeményezni mindazok ellen, akik a császári kormányhoz hű személyek elítélésében, megbüntetésében, illetve az ilyen jellegű jogi eljárásához kapcsolódó cselekményekben (például vagyonelkobzás) vesznek részt. A rendkívüli haditörvényszékeket Haynau arra utasította, hogy több „büntett” fennforgása esetén a főbüntett kivizsgálására szorítkozzanak. A bíróságok így lelkészek esetén elsősorban a felség-sértő beszédek, illetve cselekmények után kutattak, amelyek halálbüntetést vontak maguk után. Haynau jogérzékét jellemzi az a kitétel, miszerint a papság kilátásba helyezett dorációját a felkelés gyors elnyomásától tette függővé. A táborszernagy több ízben, így 1849. július 28-án is megfogalmazta a magyarországi lelkészekkel kapcsolatos elvárásait: „Minden vallásfelekezet lelkészeitől megvárom, hogy községre békítő irányban kezdjenek hatni, s óvakodjanak mindentől, ami a pártütőknek kedvezhetne. Őket teszem tehát mindenk felett felelősségre, a csendért és a rendért az országban, és számot tartok igyekezetükre, visszatérni községeiket a törvényes fejedelmük iránti engedelmességre és hívségre, a törvények tiszteletére s a véres lázadástól méltó irtózatra.”⁶

A manifesztumokból az elrettentés szándékán túlmenően jól érzékelhető az a jozefinista egyházpolitikában gyökerező meggyőződés, hogy a lelkészek feladata elsősorban az állam érdekeinek szolgálata és előmozdítása. Paradox módon a magyar kormányzat – praktikus okoknál fogva – az egyházak társadalmi mozgósító erejét igyekezett kihasználni, és ennek érdekében nyomást gyakorolt az egyházi vezetésre. Az egyháziak ilyen módon a szabadságharc alatt két tűz közé kerültek, és többnyire kivívták valamelyik harcoló fél nemtetszését.⁷

Haynau első egyházi áldozata Rázga Pál evangélikus lelkész volt, akit 1849. június 18-án akasztottak fel Pozsonyban. Rázga Bazinban született egyszerű, szlovák polgári családban 1798. december 10-én. Szülővárosában kezdte tanulmányait, majd Modorban algináziumba, Pozsonyban pedig főgimnáziumba, illetve a pozsonyi evangélikus líceumba járt. A Blaskovich János által alapított híres nevelőintézetben, az alsó-ausztriai Blankenbergben néhány évig tanítószkodott, majd az ott összegyűjtött pénzzel, illetve a Szelezky-ösztöndíjjal Bécsbe ment, hogy teológiai és orvosi ismereteit az ottani egyetemen tökéletesítse. 1823-ban a bécsi lutheránus szuperintendens, Wächter avatta lelkésszé. Először a karintiai Trebesingben, majd a szomszédos Zlámban szolgált, mindkét helységben különös gondot fordított az iskoláigye és a helybeli templom építésére. Az 1830-as évek közepén a modori evangélikus egyházközség meghívására tért vissza Pozsony megyébe. Maradandó alkotása ebből az

⁴ Hermann Róbert: Megtorlás Heves és Külső-Szolnok vármegyében, 1849-1851. In.: Mátrai tanulmányok. Szerkesztette Horváth László. Gyöngyös, 1995. 124-132.; Hermann Róbert: Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után. Változó világ, 27. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Hermann R. 1999.) 19-21.

⁵ Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott Hirdetményeknek. Buda, 1849. I. füzet 94., 96-98.

⁶ A kiáltványt idézi Hermann E. 1932. 17.

⁷ Hermann Egyed: A magyar katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.² 427.

időszakból az egyházmegye idős lelkészei, valamint azok özvegyei és árvái számára létrehozott gyámintézet.⁸

1839-ben Prágába hívták lelkésznek. Itt sikeres gyűjtést szervezett a lelkészház és az iskolaépület felépítése költségeinek fedezésére. Egyik prágai utóda, Karl Eckhardt elismerően emlékezett meg Rázgának az építkezéssel kapcsolatos lelkiismeretes tevékenységéről. Emellett kiemelte kiváló szónoki képességét, de említést tett rendkívül szenvedélyes természetéről is, amely hozzájárult ahhoz, hogy 1846-ban elhagyta Prágát. Eckhardt szerint valamennyi szomorú összetűzés legfőbb oka az volt, hogy az evangélikus lelkész nem érzett magában elhivatottságot a lelkészi pályára, amely egy ilyen kiváló szellemű, tehetséges és szenvedélyes természetű embernél még sokkal élesebben és kellemetlenebbül jelentkezett.⁹

Rázga Pozsonyba tette át székhelyét, ahol 1846 tavaszán elmondott békösöntő beszédnek néhány sora már előre vetítette későbbi sorsát: „Erőm, tehetségem a tied szerettett gyülekezet; életem a hazáé! Az egyháznak örömmel adom meg, amit adhatok, hazámtól el nem vonom soha, amivel tartozom.”¹⁰

Rázga örömmel üdvözölte az 1848-as európai forradalmakat. „Három szó járja be a világot... – hangoztatta egyik prédikációjában – igen, ismeritek az egyenlőség, testvériség és szabadság igéinek szent csengését, amelyeknek ítélete oly eldöntő hazánk jelene és jövője, egy új, jobb korszak, a népek és uralkodók jutalma szempontjából.”¹¹ Szakított a forradalmakat klitélő konzervatív teológiai állásponttal is, sőt az 1848-as forradalmakban az evangéliumi testvériség leghatékonyabb terjesztőit látta. A konzervatív teológusokkal szemben, akik a forradalmak alatt Isten és ember elleni vétkeket, lázadást és gyilkolást értettek, Rázga a forradalmat önmagában erkölcsileg semlegesnek látta, amelyet célja, illetve megvalósulásának módja alapján kell megítélni. „Ha a revolutio által egy elnyomott ... nép jogait törekszik kivívni, ha jelszava egyenlőség, testvériség, szabadság, ha tiszteli a vagyonbátorságot és a vagyon szentségét, az ily forradalom Isten és ember előtt igazságos, s így tőle félnünk nem lehet, nem kell.”¹²

Rázga beszédeiben olyan sok a lázas hónapokban az evilági probléma, hogy azt hívei is kifogásolhatták, de ő erre is válaszolt. Ne mondjátok – intette híveit –, hogy miért a szószék-ről hangzanak el ezek a szavak! „Nem akarok egy olyan vallás szolgája lenni, amelynek tanítása és alapelvei nem valamennyi ember felemelését, nemesebbé tételét, megszentelését, boldogságát ... célozzák.”¹³ Még a bitófa árnyékában sem tagadta meg liberális elveit, ezt bizonyítja Pozsonyban 1849. június 13-án tett vallomásának részlete is: „Meggyőződésem, hogy egy lelkésznek azokat, akiket rábíztak, általában a népet nem pusztán a mennyei transzcendentális üdvözülés-, hanem a földi boldogság bizonyos részének élvezete felé is vezetnie kell.”¹⁴

Mondanivalója természetesen nem merült ki az elavultnak ítélt világi intézmények bírálatában. Hasonlóan kritikusán szemlélte saját egyházát is. A *Pressburger Zeitung*-ban 1848 novemberében hosszasan próbálta cáfolni azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy az alapos keresztény meggyőződés a politikai liberalizmussal összeegyeztethetetlen. A lelkész

⁸ Schrödl József: A pozsonyi ág. cv. egyházköztség története. I. rész. Az egyházköztség külső alakulása. Pozsony, 1906. (a továbbiakban: Schrödl 1906.) 445.

⁹ Kumlik, Emil: Pozsony und der Freiheitskampf 1848/49. Die dreizehn Pressburger Märtyrer. Aulich, Batthyány, Jeszenák. Andere Urteile. Pozsony – Budapest, 1905. 67. Feltűnő, hogy Kumlik könyvének magyar változatában Eckhardt ezen megállapítását nem idézte fel, lásd Kumlik Emil: A szabadságharc pozsonyi vértanúi. Pozsony, 1998². (a továbbiakban: Kumlik 1998.) 72.

¹⁰ Kumlik 1998. 71-72.

¹¹ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Abszolutizmus kori iratok (a továbbiakban: Absz. ir.) Pozsonyi Kriegesgericht (a továbbiakban: Pr. Krg.) 1849-2/433/b. fol. 390.

¹² HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 409.

¹³ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 391.

¹⁴ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 239-240.

– szerinte – annál kevésbé maradhat távol a politikától, mivel a reakció és a haladás kategóriájának szemszögéből vizsgálva a vallási reakció egyúttal mindig politikai reakció is. A teológusok felelősségét is abban látta, hogy a protestáns igazhitűséget ne kössék az önkényuralmi rendszerek támogatásához. A lelkészek feladata – amint azt katolikus és református lelkész-társai is hangsúlyozták – a nép felvilágosítása, méghozzá nem csupán jogairól, hanem kötelességeiről is. „Ezt az áldozatkészséget kell a népben felkelteni és megerősíteni azért, hogy a szabadság, nemzeti egység és függetlenség igaz ügyre győzelmet arasson, és nehogy az elvakított nép a nemzeti szeparatizmus, avagy a tulajdonellenes kommunizmus üdvprófétáinak a kezébe kerüljön.”¹⁵

A nép felvilágosítása, a népre leselkedő politikai veszélyek sorában Rázga Pál szerint is előkelő helyen szerepelt a nemzeti szeparatizmus. Hogyan is vélekedett erről ez a szlovák származású és német anyanyelvű lelkész, aki maga nem is beszélt magyarul? Számára a szabadságharc nem pusztán a magyar nemzet küzdelme volt, hanem az itt élő népek jogaiért, fejlődéséért vívott küzdelem, amelyet Isten (aki egyenlőnek teremtett valamennyi embert) is támogatott. Mit kell értenünk e kifejezés, „haza” alatt? – tette fel a kérdést. „Egy országot, amelyben a magyar nemzetiség uralma érvényesül, vagy egy olyan országot, amelyben magyarok, szlovákok [Slave] és németek nemzeti egyenjogúságukra való tekintettel szabadon és boldogan élhetnek.”¹⁶ A szerző számára természetesen csak az utóbbi volt elfogadható, ezért is sürgette külön újságcikkben Wesselenyi Miklós ez irányú törvényjavaslatának elfogadását.

Az előzmények ismeretében nem lehetett kérdéses, hogy 1848 őszén melyik fél mellett foglalt állást. A Pressburger Zeitung 1848. szeptember 19-i számában arról tudósít, hogy Pozsonyban egy patrióta egyesület („Der patriotische Verein”) alakult, amely üléseit a Schiller kertben tartja. Tagsága 132 főből áll, akik arra törekednek, hogy mindenki csak a törvényes magyar kormánytól fogadjon el utasításokat.¹⁷ Ennek az egyesületnek Rázga egyik meghatározó alakjává vált. Hagyatékában megtalálható a *Hazafiúi Egylet* számos irata, felhívása és hirdetménye is. Eszerint az egylet népgyűlések segítségével felvilágosítóan kíván hatni a népre.

„Akarunk továbbá – olvashatjuk a hirdetmény fogalmazványában – erős gát lenni a hazaáruló fondorkodások özöne ellen, s erős védőálmok, hazug vagy megvakított hazaelenség rohama ellen; végre akarunk a még mindég hatalmas, s a sötétben mászó reakciónak... nyíltan útját állani...”

Az egylet feladatul tűzi magának minden, az országhoz tartozókban hazaszeretetet¹⁸ „ébresztetni, táplálni s terjesztetni, és az idegeneknél a Magyar honérti rokonszenvet előteremni...”

Munkásságában ezen egylet nem teend semmi különbséget a nyelv-, vallás-, születés-, és polgári állásra nézve, emlékeztén azon eldönthetetlen tételről: miszerint mindenki a népből Magyarhonnak fia.

Mi akarjuk a magyar nyelvet mint diplomatikai és hongyűlési nyelvet tisztelni és tiszteltetni, ez kívántatósága a törvénynek és egységnek, melyre törekszünk.

Az egylet befolyását avval jelentékesítendő: hogy minden és ki-ki, valamint a hatóságok is, magokat egyedül a magyar törvényes országkormányhoz tartsák, és semmi parancsokat más felől el ne fogadjanak...¹⁹

Kimondták, hogy keményen szembeszállnak a kémrendszerrel, és felvilágosítólag, czzel együtt nyugtatólag kívánnak hatni a népre, majd programjuk végén leszögezték:

„Az egylet végre minden, a politikai jogaiban megsérült honpolgárért, legyen az sajtó által, vagy más célirányos utakon, síkra lépendő, á[ll]talában védője lesz, s támasza az igazság-

¹⁵ Pressburger Zeitung (a továbbiakban: PZ) 122. sz. (1848. november 23.) 797-798., valamint PZ 126. sz. (1848. november 28.) 825-826.

¹⁶ PZ 58. sz. (1848. szeptember 7.) 377.

¹⁷ PZ 67. sz. (1848. szeptember 19.) 444.

¹⁸ Itt és a továbbiakban a kiemelések a korabeli szerzőktől származnak.

¹⁹ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 398-399. Fogalmazvány.

ralanul üldözötteknek és elnyomottaknak, ellensége pedig azoknak, kik a csendnek, rendnek és biztonságuk útját állják.”²⁰

Az egyesület második, 1848. szeptember 14-én tartott gyűlésén ideiglenes elnököt választottak Szerdahelyi Miklós személyében, akinek helyettesítésével egy Klemm nevű fiók-pénztári hivatalnokot bíztak meg. Másnap gyűjtést indítottak egy ágyú felszerelése érdekében, és kiáltványt bocsátottak ki „Freiwillige hervor!” címmel. A polgárokat aggasztó kérdések tisztázására (például éjszaka a városban erős katonai őrzérek vonultak fel-alá) küldött-séget menesztettek a polgármesterhez, aki igyekezett megnyugtadni őket. Az egyesület programját 6000 példányban kinyomatták, s megkezdtek egy tüzérszázal szervezését is. Követelték, hogy a nemzetőrség a városon kívül is viselhesen fegyvert (ez az óhajuk hamarosan teljesült), és támogatták a bécsi önkéntesek felruházása érdekében indított akciókat.²¹

Másnap megjelentek az egyesület plakátjai, amelyek belépésre szólították fel a hazafias polgárságot, egyúttal tudatták a pozsonyiakkal, hogy (fentebb idézett) programjuk nyomtatásban is megjelent.²² Szeptember 17-én tartott gyűlésükön javasolta valaki, hogy intézzék a magyar országgyűléshez egy hűségnyilatkozatot. A javaslatot támogatták, a nyilatkozat elfogadására 1848. szeptember 21-én délután négy órára a vigadóba újabb összejövetelt hirdettek meg. A kitűzött időpontban a címerekkel és zászlókkal feldíszített teremben hatalmas tömeg gyűlt össze, s a jóváhagyott feliratot hétszáz polgár látta el kézjeggyel. A gyűlésen Rázga és Klemm lelkesítő beszédet intézett az egybegyűltökhöz, amit a hallgatóság nagy lelkesedéssel fogadott.²³

Viktor Prato gróf, a 23. (Ceccopieri) sereghadnagya szerint Rázga a népgyűlés elején rögtön magához ragadta a szót és kijelentette, hogy gyűlésüket a városi népesség toborzása céljából hívták össze. Megállapította, hogy a haza veszélyben van, és mivel az uralkodó nem véd meg minket, az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte az újoncozást. Jelenléte bízott a katonakorú férfiakat, majd így folytatta: „Én magam is – ha szükség lesz rá – tanáccsal és tetteimmel is támogatni foglak titeket.”²⁴

Október 18-án a nemzetőrség és az összesereglett pozsonyiak lelkesítésére beszédet mondott a „Zöldfa” vendéglő 24. számú szobájának erkélyéről: „Ausztia, ez a kicsiny, származás országocskára törekszik, hogy uralkodjon Magyarország fölött – mondta többek között, majd így folytatta – el akarunk vonulni és győznünk kell; mert ha legyőztünk, akkor... városotok, Pozsony, Bécs nyomorult elővárosa lesz, ti pedig, akik megértek ezt, koldusok lesztek. Ha azonban a hatalmas magyar nemzet győz, akkor a paraszt az ablakban fog állni és kedélyesen egy hosszú szárú pipát fog szívni, a szatócsból kereskedő lesz, a falvakból városok fognak kinőni. Ezért ragadjatok fegyvert! Fel Bécsbe! Le a Kamarillával, le a gyáva szoldateszkával...”²⁵

Rázga beszédében már ekkor határozottan a dinasztia és az osztrák kormány ellen, illetve Magyarország függetlensége mellett érvelt. Maga is csatlakozott a Henrik Justi parancsnoksága alatt kivonult nemzetőrökhöz, és Köpcsényben újabb beszédet intézett az ott összegyűlt honvédekhez és nemzetőrökhöz. A helyi plébános, Michael Prauditsch szerint, amint Rázga megérkezett a táborba, a honvédek rögtön hallani akarták, de ő türelmemre intette őket, míg többen össze nem gyűlnek. Beszédében sürgette, hogy valamennyi jelenlévő vonuljon Ausztia ellen és harcoljon hőiesen. Követelte a Bécs környékén állomásozó cs. kir. seregek megtámadását és a magyar nemzet ellenségeinek megsemmisítését. Ugyanakkor magyarázatot adott a magyar csapatok visszarendelésére is, amelyet a határ átlépése körüli huzavona

²⁰ Ibid. 399. fol.

²¹ PZ 73. sz. (1848. szeptember 26.) 486-487. Az egyesületnek egy német (Bayer), egy magyar (Fekete) és egy szlovák (Kosztelný) jegyzőkönyvvezetője volt.

²² HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 400. Nyomtatvány.

²³ PZ 70. sz. (1848. szeptember 22.) 464.

²⁴ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 324-329.

²⁵ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 262.

idézett elő. Eszerint Jellačić csak haladékot kapott a fegyver letételére, de ha ezt nem teszi meg, akkor erre a magyaroknak kell rákényszeríteni a bánt. Miután a már csüggedő nemzetőröket és honvédeket fellelkesítette, a pozsonyi nemzetőrség tábori lelkeszéként el-
kísérte őket a schwechati csatába is, ahol a magyar hadsereg október 30-án vereséget szenvedett.²⁶

Visszatérve otthonába részt vett a Pozsonyban – az OHB rendeletének megfelelően – fel-
állított vizsgálóbizottmány munkájában, amely kiszűrte a magyar szabadságharc szempontjából nem kívánatos leveleket a postai forgalomból. A politikailag ellenséges hangvételű iro-
mányokat Rázga Újházi László Pozsony megyei kormánybiztosnak adta át. Munkája nem volt eredménytelen, hiszen Csány László főköormánybiztos 1848. november 19-én arról tájé-
koztatta az OHB-t, hogy V. Ferdinánd király és Windisch-Grätz herceg proklamációit Po-
zsonyban letartóztatták.²⁷

Amikor 1848. december közepén a cs. kir. főhadsereg támadása megindult, Rázga ba-
rátaai figyelmeztették a lelkeszt, hogy menekülnie kellene. Ő azonban elhárította ezt a lehetősé-
get: „Ne sértsetek. Gyáva volnék, ha elhagynám polgártársaimat, akik az én tanácsomra si-
cttek a hazát védeni.”²⁸

Miután a cs. kir. hadsereg 1848. december 18-án bevonult Pozsonyba, a városi előjáró-
ság listát készített azokról, akik a forradalom alatt kiemelkedő szerepet játszottak. Ezen a lis-
tán természetesen Rázga neve is szerepelt, így Wrba altábornagynak, a cs. kir. II. hadtest
akkori parancsnokának utasítására a hatóságok megjelentek Apácapálya u. 24. sz. alatti laká-
sán és őrizetbe vették. Nejenck és őt gyermekének siránkozása közepette a városháza börtö-
nébe hurcolták, ahol rövid ideig Szerdahelyi Miklóssal raboskodott együtt. Ezt követően vi-
szont átszállították a Vízikasárnyába, amelynek ablakait annyira bedeszkázták, hogy csak
minimális fény hatolhatott be a letartóztatottakhoz.²⁹

Windisch-Grätz herceg 1848. december 24-én utasította Johann Kempen von Fichten-
stamm altábornagyot, a pozsonyi katonai kerület parancsnokát, hogy állítson fel egy katonai
vizsgálóbizottmányt Pozsonyban. A későbbi átszervezéstől függetlenül ez vizsgálta ki
Rázga ügyét is. A vizsgálat politikai befolyásoltsága teljesen nyilvánvaló. A bizottmány már
január 10-11-én rendelkezett súlyosan terhelő vallomásokkal. Georg Wilhelm Megerle po-
zsonyi színházigazgató, Josef Baumann és Moritz Weichelberger színészek már ekkor pon-
tosan felidézték a „Zöldfa” erkélyéről elmondott beszédet. Ítélet azonban csak azt követően
született, hogy Julius Jakob von Haynau tábornagyot 1849. május 30-án a magyar-
országi cs. kir. hadsereg fővezérévé nevezték ki.³⁰

1849 júniusának elején felújították az eljárást. Rázga vallomásában arra hivatkozott,
hogy az egyesület nem volt az államra nézve veszélyes. Nem volt demokratikus, hanem
mindössze patrióta beállítottságú. Tagadta, hogy részt vett volna az egyesület programjának
összeállításában, illetve azt állította, hogy a pesti országgyűlésnek elküldött hódoló nyilatko-
zat ellen szavazott. A vádpontok között szereplő illegális toborzást, illetve lázító újságcikkek
publikálását sem ismerte el. Szerinte csak a Hurban vezette szlovák felkelők ellen prédikált,
és nem volt tudomása a császári házat fenyegető veszélyekről. Arra is hivatkozott, hogy be-
szédeit Újházi utasítására mondta el, a leveleket pedig pecsétjük feltörését követően rögtön

²⁶ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 262-264, 313-316. fol.

²⁷ Csány László kormánybiztosi iratai. 1848-1849. II. kötet. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény, 44. Zalacgerszeg, 1998. 40-42.

²⁸ Kumlik 1998. 73. Emil Portisch, aki 1933-ban két kötetben a laikus közönség számára összefoglalta a város történetét, nem állta meg, hogy ehhez a jelenethez hozzá ne fűzzék: „Ma ilyenfajta vezérek már nincsenek. Mindig ők az elsők, akik elszaladnak.” Portisch, Emil: Geschichte der Stadt Pressburg / Bratislava. Volksstümliche darstellung in 2 Bänden. Pozsony, 1933. (a továbbiakban: Portisch 1933.) II. k. 461.

²⁹ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 256.; Kumlik 1998. 74.; Portisch 1933. II. k. 461.

³⁰ Hermann R. 1999. 24-25., 71-73.

átadta a kormánybiztosnak. „Isten és a lelkiismeretem előtt tiszta vagyok” – fejezte be vallomását.³¹

A tanúvallomásokból azonban meglehetősen pontosan rekonstruálni lehetett forradalmi tevékenységét, így tagadásával nem ért el eredményt. A tárgyi bizonyítékok (újságcikkek, a patrióta egyesület plakátjainak és prédikációinak fogalmazványai, pénzadománya az ágyúöntéshez stb.) is alátámasztották a terhelő vallomásokat. A vizsgálatot vezető Schindelar hadbírónak viszont az okozott nehézséget, hogy Magyarországot csak az 1848. október 3-án kelt császári manifesztum helyezte haditörvények alá, és Rázga kifogásolt tevékenységének egy része még ezen időpont előtt történt meg. Ez sem hozta azonban zavarba az előterjesztés megfogalmazóját, aki kötél általi halálbüntetést javasoló sorait többek között a novemberben (!) kiadott császári manifesztumokkal, valamint „a Pozsonyban uralkodó rossz hangulattal” (!) is alátámasztotta.³² A hadbíró terhelő tanúként tekintett olyan beidézett személyekre is, akik nem tettek terhelő vallomást. August Raabe, Rázga lelkésztestvére például vonakodott terhelő vallomást tenni a vádlottra, ennek ellenére a hadbíró őt is felsorolta Rázga előtt a terhelő tanúk között.³³ Még súlyosabb formai hiba a hadbírói előterjesztésben Karl Keller vincellér terhelő tanúként történő szerepeltetése, hiszen ő szó szerint azt vallotta, hogy nem hallotta a lelkész köpcsényi beszédét.³⁴

A hadbíróság, amely Kempen parancsára ült össze, 1849. június 16-án kötél általi halálra ítélte, és az ítéletet az altábornagy még aznap jóváhagyta. Amikor Haynaut a pozsonyi prímási palotában egy asszonyokból álló küldöttség kereste fel, Magyarország teljhatalmú ura állítólag csak ennyit mondott: „Lógnia kell, elrettentő példa gyanánt valamennyi lázadó számára!”³⁵ A császári hatóságok feltehetően még aznap foganatosítani akarták az ítéletet, de erre bizonyos „körülmények” (a pozsonyiak felháborodása) közepette nem volt lehetőségük, így a kivégzést június 18-án hajnalra halasztották.³⁶ Június 17-ről 18-ra virradó éjszaka az ötgyermekes evangélikus lelkész a várba kísérték, majd hajnali négy órakor a Szamárhegyben felakasztották. Kempen szerint állhatatosan viselkedett utolsó perceiben is, és néhány szép gondolatot mondott el a jelenlevőknek.³⁷

Rázgától eltérően hadbíróvási eljárás nélkül, pusztán rögtönítélő eljárást követően végezték ki 1849. július 12-én Manszbarth Antal római katolikus-, és Szikszai János református lelkészeket Nagyigmádon. Mindketten Csákváron működtek, ami a község szellemiségét alapvetően meghatározta. A helyi lakosság és Lamberg Rudolf gróf uradalmának alkalmazottai több ízben összezördültek 1848-49-ben. A lakosok korlátlanul vadásztak az uradalom erdeiben, mire az ottani vadászok puskatúzzal igyekeztek távol tartani a hivatlan vendégeket. Ennek eredményeként a főkolompósokat mindkét részről bevitték a megyei börtönbe. A lakosság folyamatosan fenyegette a császári érzelmi tisztviselőket, akik közül a fővadászt, a jegyzőt és a kántortanítót 1849-ben rövid időre be is zárták a székesfehérvári börtönbe. Hasonló sorsra jutott egy harcias özvegy is, aki Szikszai feleségével ellentétben Kossuthal szemben foglalt állást. Amikor 1849 júliusában a császári alakulatok elfoglalták a móri járást, Csákváron tartották a legrosszabb szellemű településnek, a két lelkészt pedig különösképpen megbízhatatlannak. Július 11-én hajnalban letartóztatták őket és Móra, majd másnap hajnalban Nagyigmádra kísérték a két foglyot.³⁸

³¹ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 226-255.

³² HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 256-277.

³³ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 301-302.

³⁴ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 304-305.

³⁵ Portisch 1933. II. k. 462.

³⁶ HL Absz. ir. Pr. Krg. 1849-2/433/b. fol. 220-221.

³⁷ Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Bev. és s. a. r. Mayr, Josef Karl. Bécs – Lipcse, 1931. (a továbbiakban: Kempen 1931.) 141.

³⁸ Vadász Antal: Csákvári történet. Székesfehérvár, 1982. (a továbbiakban: Vadász 1982.) 36-40.

Winyewski százados, a 30. Nugent gróf sereztisztje Schütte altábornagynak küldött, 1849. július 11-én kelt jelentésében a következőkben marasztalta el a letartóztatottakat: „Mind a katolikus plébános, mind pedig a református lelkész Csákberényen a népfelkelésről prédikáltak, az egyházközségeket folyamatosan izgatták a császári kormány ellen, sőt követelték, hogy ha a császári katonaság megérkezne, akkor ők maguk más fegyverek híján kövekkel üssék agyon őket.”³⁹ Manszbarth Antal polgári származású, középtermetű, 27 éves római katolikus pap csákberényi szolgálatát megelőzően a Luzsénszky családnál volt nevelő. Halálát követően jelentős könyvtárat hagyott az utókorra. Szikszai János Fokszabadiban született, 50 éves, nő, három gyermek atyja, szigorú erkölcsi fegyelmet megkövetelő ember volt.⁴⁰

A két papot Hub István fővadász, Buder Endre csákberényi jegyző és Axmann József kántortartató jelentette föl, akik 1849-ben rövid ideig császári érzelmeik miatt börtönben ültek.⁴¹ Haynau a nagyigmándi főhadiszálláson még július 12-én délelőtt jóváhagyta a két halálos ítéletet egy meglehetősen hosszú sikerült indoklás keretében, amelyben a már ismertett tényállás mellett megemlíti, hogy a népfelkelés ténylegesen létezett, illetve hogy a vádat hiteles tanúk is alátámasztották. Így azután „elrettető példa gyanánt” megerősítette a két lelkész golyó általi kivégzését. A lövések pontban fél tizenkettőkor dördültek el.⁴²

A különben meglehetősen császári beállítottságú helybeli plébános, Mester István a következőket jegyezte fel a szomorú cseményről: „A [református] lelkész”⁴³ Komáromba menekülve, háza üresen maradt, ezért a cs. kir. katonaság által fogháznak használtatott. Igen sokan, többnyire polgári rangból voltak ott elcsukva. Július 12-én korán reggel hozattak oda Manszbarth Antalt csákberényi plébánost és Szikszai Jánost csákberényi ref. lelkészt. Kik rögtön halálra ítéltetve még aznap 12 órára főbe lőttek. Nekem jutott azon nehéz kötelesség, a szegény plébánost halálra előkészíteni és végső óráiban vigasztalni. A plébános 27, a ref. lelkész 50 éves volt. Eleget könyörögtem Haynau előtt ezekért, de mind haszontalan volt...”⁴⁴

A kivégzett tetemek napestig a tűző napon heverték, így ellepték őket a legyek. Mester István csak este kapott arra engedélyt, hogy paptestvérét minden szertartás nélkül (!) elföldelhesse.⁴⁵ A kivégzett plébános megrendítő tanúságot tett hitéről, amikor végrendeletbe – többek között – az alábbiakat jegyezte fel: „...ártatlanul halok meg – ellenségeimnek szívből megbocsátok és hiszem, az Isten irgalmas léssen szegény lelkemnek. Édes szülőim! Testvéreim! Rokonom! Bocsás[s]anak és imádkozzanak értem!”⁴⁶

³⁹ Winyewski Schüttének. Mór, 1849. július 11. Eredeti tisztázat. ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten 1972. d. Generalkommando in Ungarn. Az Alte Feldaktenből idézett iratokat Hermann Róbert bocsátotta rendelkezésemre, akinek czúton is köszönetet mondok.

⁴⁰ A két áldozat életrajzát lásd a 39. sz. jegyzetben megadott helyen dátum nélkül. További adatok: Vadász 1972. 40-41.; Pauer, Johannes: Historia diocesis Alba-Regaliensis ab erecta sede episcopali 1777-1877. Székesfehérvár, 1877. 433.

⁴¹ Hermann 1999. 67.

⁴² Schütte – a cs. kir. magas hadsereg-parancsnokságnak. Mór, 1849. július 11. Eredeti tisztázat Haynau 1849. július 12-én Nagyigmándon kelt saját kezű hátiátával. ÖStA KA Alte Feldakten 1972. d. Generalkommando in Ungarn.

⁴³ Stettner Ignác, akit Komáromban Kosztolányi Mór előterjesztésére kineveztek a VIII. hadtest tábori lelkészének. Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. METEM Könyvek, 23. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Zakar 1999.) 154.

⁴⁴ Nagy István: Nagyigmánd töredékek a múltból. Nagyigmánd, 1996. 77.

⁴⁵ Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma. Szerkesztette Ambrus József. Nagyikinda, 1892. 34., hivatkozott rá Hermann 1932. 23. is.

⁴⁶ A végrendelet közli: Vadász 1982. 41., valamint: Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc története. Szerkesztette Csurgai Horváth József, Hudi József és Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. (a továbbiakban: Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998.) 425.

Mindössze négy napot kellett várni a következő egyházi mártírra. 1849. július 16-án hajnali négy órakor végezték ki Mészáros Dávid sopornyai római katolikus lelkészt Pozsonyban. Mészáros a Nyitra vármegyei Hosszúfalván született 1800-ban. 1849. május végén ünnepi szentmisét, „Te Deum”-ot tartott a magyarok győzelméért. Ezt követően a 20. (Welden) sorozat 3. zászlóaljának katonái letartóztatták. Mészárosnál Kossuth Lajos és Jeszenák János rendeletei mellett a függetlenségi nyilatkozat egy példányát is lefoglalták, ami nem volt a legjobb előjel a pozsonyi hadbírószágon lefolytatott eljárás előtt. További problémát jelentett, hogy öt híve (Baranyi József, Georg Kosicsar, Georg Gall, Szekeres József és Franz Gall) terhelő vallomást tett ellene a hadbírószágon. Eszerint a karácsonyt követő második vasárnapon Mészáros arról prédikált szlovákul, hogy hívei ragadjanak követet és téglákat, dobálják meg vele ellenségeiket, a németeket azért, hogy azok ne tudjanak betörni. Az ominózus ünnepi misén pedig állítólag arról beszélt, hogy az ország nem vált meg Ferdinánd királytól, a jelenlegi császár, Ferenc József pedig nincs megkoronázva, és ezért nem is Magyarország királya. Azt is kifejtette, hogy Magyarországot fele részben megtisztították az ellenségtől.⁴⁷

A vádlott vallomásában arra hivatkozott, hogy nem a saját meggyőződését fejezte ki a prédikációban, hanem pusztán egy felkelőtől kapott rendeletet olvasott fel híveinek szlovákul. A kódobáláshoz pedig hozzáfűzte: „Nem az a kötelességünk, hogy harcoljunk, hanem az, hogy imádkozzunk, hogy Isten világosítsa meg szívünket és adjon nekünk békét.”⁴⁸

Kovács hadbíró azonban elsősorban arra hivatkozva, hogy Sopornyan nem állomásoztak honvédek, elutasította a kényszerre történő hivatkozást. Nem fogadta el azt az érvelést sem, hogy Mészáros az események hátterében katonai összecsüvés gyanított. Így tekintettel a tényállásra fegyveres felkelésben való részvételért (!), illetve ellenséges proklamációk birtoklásáért golyó általi halálbüntetést javasolt.⁴⁹ Hivatkozási alapul Mária Terézia katonai törvényei, valamint az ellenséges proklamációk birtoklásának tilalmát kimondó 1849. február 11-én kelt rendelet szolgált. Kovács százados javaslatát július 14-én a hadbírószág egyhangúlag jóváhagyta az ilyenkor kötelezően felmerülő vagyonelkobzással egyetemben (ez Mészáros esetében 65 forintoz juttatta az államkincstár). A vádlottat 15-én lefokozták (Entweichung), majd másnap hajnalban az ítéletet végrehajtották.⁵⁰

Az ítélet végrehajtása ellen Forgách gróf pozsonyi kanonok kísérelt meg fellépni. Először Kempent, majd Haynaut kereste fel, hogy kegyelmet kérjen az elítélt számára, de nem érte el célját.⁵¹ Már Hermann Egyed felfigyelt arra,⁵² hogy miként kommentálta Kempen Forgách kísérlését: „... mintha papként nem állna a törvény hatálya alatt [ti. Mészáros – Z. P.]”. Ez a mellékmondat egyúttal arról is árulkodik, hogy Magyarország új urai mennyire nem voltak tisztában azzal, hogy éppen ezekkel az ítéletekkel játszották el a magyarországi katolikus egyháziak támogatásának lehetőségét. Az eddig tárgyalt három esetben számos közös vonás található: jogi képtelenségek, elrettentő célzat és Haynau személyes felelőssége. A nyár folyamán a katonai és polgári személyek ellen hozott ítéletek jogi megalapozatlansága, illetve

⁴⁷ HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 758-759.

⁴⁸ HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 760.

⁴⁹ A kódobálás mindenestre sajátos módja hazánkban a fegyveres felkelésben való részvételnek a 19. század közepén!

⁵⁰ HL Pr. Krg. 1849-2/135. fol. 761-766. Kumlik 1998. 89. oldalon tévesen állítja, hogy Mészároset a nagyszombati ütközet után közvetlenül letartóztatták, valamint azt is, hogy a vádlott nem ismerte be az ellene emelt vádakot.

⁵¹ Kempen 1931. 143-144. Itt a napló datálásába hiba csúszott, hiszen eszerint Forgách 13-án kérte az ítélet elengedését, amikor azt még meg sem hozták; a végrehajtásra pedig eszerint a valóságos időpont előtt két nappal, 14-én került sor.

⁵² Hermann 1932. 24.

aránytalanúsága olyan mértékű volt, hogy augusztus elején ez már az osztrák minisztertanács ülésén is szóba került.⁵³

Ezt követően a pesti cs. kir. hadbírószágon hoztak további halálos ítéleteket egyházi személyek ellen, amelyeket végre is hajtottak. Meglehetősen keveset tudunk Kantsúr András szokolyai lelkész ügyéről, akit 1849. augusztus 27-én lőttek főbe. Letartóztatását a később elbocsátott Tár András bíróval egyetemben Wiederkehr cs. kir. hadnagy fogatosította augusztus 26-án. A református lelkész magas, széles vállú, szakállas ember volt, aki utolsó éjszakáját nyugtalanul töltötte. Rabtársával, Kőnig Mór káplánnal közölte egy porkoláb, hogy a fogoly földijei egy orosz futárt agyonvertek, de a tanácsára elásták. Vesztere azonban az orosz tiszt földi maradványait és táskáját megtalálták a református lelkész házában.⁵⁴

A hevenyészett hadbírói előterjesztés szerint Kantsúr egy lázadó, „rabló hordától” kapott pénz birtoklásában volt vétkes, amelyet egy császári futártól erőszakos úton tulajdonítottak el augusztus első napjaiban. Kempen altábornagy naplójából is csak annyit tudhatunk meg, hogy a rögtönítélő katonai bíróság összeült Kantsúr ügyében, aki „...egy császári futártól elorzott pénz rejtgetésében segédkezett”.⁵⁵ Az egész eljárás, illetve az ítélet végrehajtása egyetlen nap alatt lezajlott. Jellemző, hogy a hadbírói előterjesztés és Kempen megerősítő záradéka jóval az ítélet végrehajtását követően, 1849. szeptember 24-én született meg.⁵⁶

A következő áldozat 1849. szeptember 7-én fél tizenegykor Streith Miklós lippai születésű (Temes megye) 49 éves vértessboglári plébános volt, akit káplánjával, Kőnig Mórral együtt tartóztattak le. Feltűnő, hogy Csákerény (Manszbarth és Szikszai egykori állomáshely) és Vértessboglár nem esnek messze egymástól. A két papot még augusztusban tartóztatták le, és ezt követően a pesti cs. kir. hadbírószágra foglalkozott az ügyükkel. Streith rovására írták, hogy 1848. december végén felolvasott a szószekekről egy magyar proklamációt, amely a honpolgárokat az ellenség behatolása esetén javaik eladására, házuk porrá égetésére, valamint a kutak és a borkészletek megmérgezésére szólította fel. 1849. július közepén pedig a kormány és Kossuth június 27-én kelt, általános népfelkelést és keresztes háborút meghirdető kiáltványát olvasta fel. Népfelkelésre biztatta híveit és hozzáfűzte, hogy a vasvilla a legelőnyösebb fegyver a számukra a lovasság ellen, hiszen ha ügyesen forgatják, akkor szűrni és ütni is lehet vele. Megnyugtatta híveit, hogy csak nyugtalanítaniuk kell az ellenséget, az élelmiszer- és lőszerszállítmányok elvételére kell törekedniük, ami nem lesz nehéz számukra, hiszen káplánjuk fogja őket a szent kereszttel a harcba vezetni. Streith a császári kiáltványokat a magyar proklamációkkal szemben érthetetlenül olvasta fel.⁵⁷

Kőnig ellen még súlyosabb vádak fogalmazódtak meg. Ő ugyanis 1849. június 3-án felolvasta a függetlenségi nyilatkozatot, majd 12-én egy függetlenségi ünnepélyen a császári házat gyalázta, és arra oktatta az embereket, hogy felhívás esetén csatlakozzanak a népfelkeléshez, hiszen egy magyar nem ismerhet szebb halált annál, mintha a hazájáért hal meg. A káplánt időközben – noha erre a vizsgálat során nem derült fény – kinevezték Vértessboglár, Szár, Vértesskozma és Gánt községek népfelkelő csapatainak parancsnokává. A tényállást

⁵³ Az osztrák minisztertanács jegyzőkönyvének vonatkozó részét közli: Az aradi vértanúk. S. a. r.: Katona Tamás. II. kötet. Budapest, 1979. 11-12.

⁵⁴ K[őnig] [Mór]: Streith Miklós emlékezete. In.: Gyászlapok a magyar szabadságharc történetéből. S. a. r.: Boross Mihály. Székesfehérvár, é. n. (a továbbiakban Kőnig é. n.) 94-95. Kőnig az 1880-as évek elején vetette papírra emlékeit, így leírása nem mindig illik Kantsúrra (azt állítja, hogy október vége felé végezték ki, illetve hogy az Alföldön volt református lelkész stb.), de ennek ellenére valószínűleg erről az esetről emlékezett meg.

⁵⁵ Kempen 1931. 150.

⁵⁶ HL Absz. ir. Pesti Kriegsgericht (a továbbiakban: P Krg.) 1849-2/330. fol. 464.; Kacziány Géza: Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1906. 67., 78.; Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. H. n., 1998. 661.

⁵⁷ HL P Krg. 1849-1/364. fol. 298-300.

több tanú, így Schweininger Ádám, Kraintz István, Stank Ferdinánd, Bravetz Jakab és Tilly Mihály tanúvallomása is megerősítette.⁵⁸

Mindkét vádlott kényszerre, illetve a megtorlástól való félelemre hivatkozott. A proklamációk felolvasását nem tagadták, de Streith arra hivatkozott, hogy ő a katolikus ellenes oroszok elleni fellépésnek tartotta a népfelkelést, és tagadta, hogy lőszer- és élelmiszerszállítmányok megtámadására ösztönözte volna híveit. A császári ház iránti jó érzelmeit bizonyítandó megemlítette, hogy a cs. kir. hadsereg visszavonulását követően egy sebesült horvát katonát bekötözött és kórházba szállította. Amikor a pákozdi csatát követően a halottak és sebesültek kirablásáról értesült, szigorúan intette híveit, hogy ne kövessenek el ilyen embertelenséget. Kőnig tagadta, hogy pártolta volna a népfelkelést. Nemcsak Ignaz Weigerle plébános tanúvallomására hivatkozott, hanem egy tanító és egy vadász megidézését is sürgette, akik bizonyíthaták volna, mekkora gyötrelmet jelentett neki, amikor parancsot kapott a függetlenségi ünnepélyen a prédikációra. Végül bevetette a döntő érvet: ő nem szabad akaratából kísértette el a népfelkelőket, hiszen plébánosa akaratának nem szegülhetett ellen. Wilhelm Mittlacher⁵⁹ hadbíró mindkét vádlottra kötél általi halálbüntetést javasolt kiszabni felségsértés bűntette miatt, hivatkozva a katonai törvényekre és Haynau 1849. július 1-jei proklamációjára. A hadbíróság elnöke, Deyák őrnagy megcélgedett volna 20, illetve 15 éves börtönbüntetéssel, de a hadbíróság szótöbbséggel a plébánost kötél általi halálra, káplánját viszont a félelemre és a reá nehezedő morális kényszerre hivatkozva 15 évi vasban eltöltendő várfogságra ítélte.⁶⁰

Streith ítéletének indoklása szerint a vádlott a lázadó kormány számos proklamációját kihirdette a szószékről, 1849 júliusában a cári orosz seregek ellen népfelkelésre hívta fel a népet, ismertette velük a legalkalmasabb fegyvereket (!), minden mise után az oroszok pusztulásáért imádkozott, végül a császári kormány rendeleteit – a magyarokkal ellentétben – egészen érthetetlenül olvasta fel. Kempen, aki élt kegyelmezési jogával és a halálnemet golyó általi halálra változtatta, csak annyit jegyzett fel naplójába, hogy Streith a pártütés és a népfelkelés érdekében prédikált.⁶¹ A halálraítéltet a hadbíróság mellé beosztott, a honvédségtől a császári királyi hadsereghez átvált tábori lelkész, Ungváry György⁶² vigasztalta utolsó percében. Czigler Ignác tábori főlelkész rajta is végrehajtotta a lefokozást, így szeptember 7-én polgári öltözetben nézett farkasszemet a halállal. Az első sortűz után még életben volt, a második már teljesen szétrobbantotta koponyáját. Holttestét 1868-ban a Damjanich tábornok özvegye által irányított bizottság több mártír holttestével együtt exhumáltatta, és a Kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra.⁶³ Nyírák Ignác székesfehérvári nagyrépost rövid latin versben állított emléket egykori pályatársának.⁶⁴

Haynau következő egyházi áldozata Gonczeky János, nyugalmazott katonacsalásban született 1803. november 4-én Budán. Anyja, Czigler Rozina egy budai német polgár leánya volt, apja, Gonczeky Sebestyén lengyel ősöktől származott. A budavári Nagyboldogasszony plébániatemplomban keresztelte meg Lubsits Ignác plébános. Tanulmányait Máramarosszigeten és Szatmáron végezte jeles eredménnyel, 1828. április 5-én szentelte pappá Hám János szatmári püspök.⁶⁵ Rövid ideig tartó szatmári káplánkodás után 1829. március

⁵⁸ Kőnig é. n. 66.; HL P Krg. 1849-1/364. fol. 298-300.

⁵⁹ Hermann Egyednél tévesen Gillacher. Hermann E. 1932. 31.

⁶⁰ Hermann E. 1932. 31-32.; HL P Krg. 1849-1/364. fol. 301-303, 315-316.

⁶¹ Kempen 1931. 152. Ismételtelen le kell szögezünk, hogy ilyen alapon a magyarországi papok és lelkészek többségét ki lehetett volna végezni.

⁶² Ungváry György a szabadságharcban a 3. (Ferdinánd) huszárczred tábori lelkésze volt, majd 1849. május 24-én kinevezték budapesti térlelkésznek. Zakar 1999. 159-160.

⁶³ Kőnig é. n. 84-86.; Hermann E. 1932. 33.

⁶⁴ „Vir pius, praestans, humilis, pudicus, / Sed nimis prudens, nimium favendo / Patriae offendit, pyriaque culpam / Glaude piavit.” Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998. 453.

⁶⁵ Bajnai Beke István: Gonczeky János és az 1848/49-es szabadságharc. Gonczeky János mezőhegyesi tábori lelkész emlékére, mártírhálála 150. évfordulójára. Mezőhegyes, 1999. (a továbbiakban: Bajnai

5-től kezdődően a 39. (Dom Miguel) sorgyalogezred tábori lelkészeként teljesített szolgálatot. Az ezred toborzási központja Debrecenben működött, így legénysége zömében magyar anyanyelvű volt. 1837. szeptember 30-án – saját kérésére – visszahelyezték a szatmári egyházmegyébe.⁶⁶

Szatmáron szerepet játszott az isteni szeretetről nevezett zárdaszűzek letelcpítésében, akik Johann Michael Leonhard apostoli tábori helynök (tábori püspök) 200 000 forintos alapítványának szándéka szerint közlegények és tizedesek leánygyermekait nevelték volna. Gonczeky javasolta a tábori püspöknek az intézet Szatmárra helyezését, és az ő kérésére vállalta el Hám János szatmári püspök az intézet felügyeletét. Közbenjárására a város egy 3965 négyszögöl területű telekkel, 10 000 forinttal és építőanyaggal járult hozzá a vállalkozás sikeréhez. Leonhard és Hám szívós küzdelmének eredményeképpen a bécsi haditanács is áldását adta az építkezéshez, s a munkálatokat Hám kérésére Gonczeky felügyelte. Eközben a szatmári gimnáziumban is tanított.⁶⁷

1842. február 26-án visszatért a katonasághoz: először a 2. (Lajos bajor király) dragonyosrezdnél szolgált, majd egy 1844. május 24-én kelt rendelettel áthelyezték a mezőhegyesi katonai ménésintézetbe. Gonczeky 1844. június 17-én érkezett Mezőhegyesre, s itt már javában folytak Ferdinand Handl építész tervei alapján a templomépítési munkálatok. Az 1845-ben tető alá került klasszicista épület ma már „műemlék jellegű építmény”.⁶⁸

Gonczeky 1846 májusában már azt jelentette feletteseinek, hogy várhatóan a templom építése június végére befejeződik. Érdeklődött, hogy a templom consecratiojára (felszentelésre) vagy pusztán benedictiojára (megáldásra) kerül-e sor, és jelentette, hogy a szertartással kapcsolatos költségeket a ménésintézet vezetése nem kívánja magára vállalni. Az Apostoli Tábori Helynökség válaszában leszögezte, hogy a ménésintézet parancsnokságtól függ, hogy a templomot felszentelteti-e, avagy megelégszik a megáldással.⁶⁹ Végül a fiskális szempontok döntöttek: a templom megáldását 1846. június 12-én vasárnap Gonczeky végezte el.⁷⁰ Természetesen rá hárult a templom felszerelésének beszerzése is. A plébánia védőszentjének, Szent Györgynek hatalmas oltárképét Pesky József pesti akadémiai tanárral festtette meg. A legtöbb berendezési tárgyat Bécsből hozatta, az orgonát pedig a neves aradi orgona-építővel, Wegenstein Lipóttal készítette.⁷¹

Az újonnan kinevezett lelkész nehéz anyagi helyzetére jellemző, hogy már 1844. július 27-én kelt levelében kérte illetménye kiegészítését.⁷² Ő ugyanis 1844-től évi 510 forintnyi

1999.) 15.; Kertész Pál: Emlékezés Gonczeky János szatmáregyházmegyei papról, 1848-49. szabadságharcunk vértanújáról. Budapest, 1941. (a továbbiakban: Kertész 1941.) 15.

⁶⁶ ÖStA KA Personalevidenzen Sp. 4/1. Schematismus der k. k. Militärgeistlichen (a továbbiakban: Schem. Milgeist.) I. k. 67.

⁶⁷ Kertész 1941. 19-30.

⁶⁸ ÖStA KA Schem. Milgeist. I. k. 133., 311.; Bajnai István: A mezőhegyesi katolikus egyházközség története (1785-1995). Mezőhegyes, 1998. (a továbbiakban: Bajnai 1998.) 10-13.; Inventarium. Mezőhegyes, 1844. június 21., Consignation über der obigen [K. k. Mezőhegyeser Militair] Feld Kapelle befindlichen Protocollen. Mezőhegyes, 1844. december 31. Mindkét irat: Mezőhegyesi r. k. plébánia levéltára. Leltárak, d. sz. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bajnai István mezőhegyesi római katolikus esperes-plébánosnak, aki a plébániai levéltár iratainak tanulmányozását számomra lehetővé tette.

⁶⁹ Czigler Ignác – Az Apostoli Tábori Helynökségnek. Buda, 1846. május 19. Eredeti tisztázata, mellette a tábori püspökség válaszában fogalmazványa (Bécs, 1846. május 23.). ÖStA KA Apostolisches Feldvikariat Geschäftsakten 1846:535.

⁷⁰ Kertész Pál nagyon helyesen a templom megáldásáról írt, amelyre Czigler Ignác magyarországi tábori főlelkész felhatalmazása alapján került sor. Kertész 1941. 17., vö. Bajnai 1998. 14.

⁷¹ Bajnai 1999. 18.

⁷² Czigler Ignác – Gonczeky Jánosnak. Buda, 1844. október 7. Eredeti tisztázata. Mezőhegyesi római katolikus plébánia. Vegyes iratok (a továbbiakban: Mező. vegy. ir.). Eredeti iktatószáma: 677.

zsoldot húzott,⁷³ míg az 1821. szeptember 17-én, illetve 1824. november 20-án kelt császári rendeletek évi 600 forintban határozták meg a mezőhegyesi tábori lelkész fizetését.⁷⁴

Gonczeczky lelkipásztori tevékenységével felettesei is elégedettek voltak. Czigler Ignác tábori főlelkész 1846. október 31-én kelt jellemzése szerint a latinul, magyarul, németül és valamennyire románul, illetve olaszul beszélő mezőhegyesi lelkész állásának betöltéséhez elégséges képességekkel és megfelelő képzettséggel bírt. Erkölcsös életmódja mellett buzgó volt a lelkipásztorkodásban, szorgalmasan foglalkozott a betegekkel, jó eredménnyel oktatta a gyerekeket hittanra, prédikációi érthetőek voltak és azokat mindig megtartotta.⁷⁵

Az 1848-as forradalmi hullám és az ennek következtében felgyorsuló polgári átalakulás ellenérzéseket keltett a többségében idegen ajkú mezőhegyesi tisztikar körében. A császárhű legénység 1849. januárjától kezdve panaszkodott a helyi lelkész magatartására. Gonczeczky 1848 decemberének végén elhagyta a misék végéről a császárárt való imádkozást, és azt egy hazafias imádsággal pótolta, majd 1849 márciusának közepétől kifejezetten a magyar hadsereg győzelméért fohászkodott. 1849. január elején felolvasta a szószékről Kossuth december 22-én kelt, Magyarország népeit általános népfelkelésre felszólító kiáltványát.⁷⁶ Februárban egy Répásy Mihály tábornok jelenlétében tartott szentmisén úgy nyilatkozott, hogy „átkozott legyen az, aki az osztrák dinasztíának engedelmeskedik”. A szentmisét követő ebédén Répásy tréfásan meg is jegyezte, hogy ezt a prédikációt Windisch-Grätznek nem lenne szabad meghallgatnia.⁷⁷ 1849. március 31-én beküldte a magyar hadügyminisztériumba szokásos évnegyedi jelentését, de ennek tartalmát nem ismerjük, az illetékes tisztviselő (Vidasics Ede tábori főlelkész) viszont helyeslően tudomásul vette azt.⁷⁸

A hűsvétot megelőző nagybőjtben Gonczeczky 878 hívét gyóntatta meg, és Mezőhegyesen összesen 1263 fő vett részt a hűsvéti ájtatosságon. Április 15-én, hűsvét utáni első vasárnapon már arról prédikált, hogy „a bűnös uralkodóház beküldte bérencseit az országba azért, hogy raboljanak, fosztogassanak, és hogy testvéreinket megöljék”. Ismét erőteljesen megfenyegette a szwarzgelbeket: „átkozottak legyenek azok, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek, és a bűnös dinasztíához ragaszkodnak”, valamint „azok, akik a magyarok ügyének ellene szegülnek”, „átkozott legyen a gyermek az anyaméhben, amelyik nem a magyarokkal tart”.⁷⁹ Április végén a szószékről kihirdette a függetlenségi nyilatkozatot, majd egy hosszú beszédet tartott, amelyben különösen Magyarország függetlenségének a fontosságát emelte ki. Április 21-én kelt jelentésében ugyanakkor felszólalt a magyar nyelvű ügyvitel ellen, de ezt előljárói elutasították, azzal érvelve, hogy a mezőhegyesi pap a magyar

⁷³ Gonczeczky János – A mezőhegyesi méncs[intézet] parancsnokságának. Mezőhegyes, 1849. január 5. Fogalmazvány. Mez. vegy. ir., szám nélkül.

⁷⁴ Leonhard, Joh. Michael: Verfassung der Militär – Seelsorge in den k. k. österreichischen Staaten, mit Rücksicht auf die Rechte und Pflichten des Civil – Clerus in militär – geistlichen Angelegenheiten. Bécs, 1842. 62-64.

⁷⁵ National Tabelle und Conduite Liste über saemtliche in Ungarn, Croatien, Slavonien und Banate angestellten k. k. Regiments- Invalidenhaus- Festungs- und Garnisons-Caplane im Jahre 1846. Buda, 1846. október 31. ÖStA KA Personalien Conduite Liste der Militärgeistlichen 1846-1859. Nr. 315. Gonczeczky viseletét jegyzékének forrásértékét növeli, hogy összehallgatója, Czigler Ignác nem hallgatta el beosztottainak fogvatartóságait sem.

⁷⁶ Kossuth december 22-i felhívását közli Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. S.a.r. Barta István. Budapest, 1952. 839-843.

⁷⁷ A februári miséről lásd Johann Warady vallomását a pesti cs. kir. hadbírószág előtt. Pest, 1849. szeptember 14. HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 386 fol. Répásy megjegyzése ugyanott Karl Zappel vallomásában (Pest, 1849. szeptember 30.) 389-390 fol.

⁷⁸ Gonczeczky évnegyedi jelentése, illetve az arra küldött minisztériumi válasz: MOL H 75 1849:9688 (iktatókönyv 10. k.), 1849:10076.

⁷⁹ A hűsvéti ájtatosság adatai: MOL H 75 1849:25989 sz. melléklete. A felségserűtő kijelentéseket Franz Wippler és Josef Mayer hadnagyok, valamint Johann Haikelberg közlegény 1849. október 1-jén tett vallomásaiból idéztük, lásd HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 391-394. fol.

nyelvből is kellő jártassággal bír. Május elején – a vett parancsnak megfelelően – halotti anyakönyvi kivonatokat küldött be a hadügyminisztériumba.⁸⁰

Májusban Gonczeky feljelentette a magyar hatóságoknál Karl Zappel őrmestert, aki a magyarok ellen hangolta az iskolásokat. Zappelt e vádak alapján letartóztatták, és a szegedi rögtönítélő törvényszék elé állították, ahol csak a hadjárat osztrák szempontból szerencsés befejezésének köszönhetette, hogy megmenekült a haláltól.⁸¹

A magyar kormány az orosz beavatkozás ellensúlyozására keresztes háborút hirdetett, és általános népfelkelésre hívta fel a lakosságot. A lelkészeknek 1849. május 27-től kezdődően meghatározott napokon körmeneteket és szentbeszédet kellett tartani, június 6-ára pedig – felekezeti tekintet nélkül – országos böjtöt hirdettek. Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezének eleget téve Gonczeky júniusban őt körmenetet tartott, amelyen a magyarok győzelméért imádkoztak, és ezek végzetével minden alkalommal felolvasta a szószékről a cári hadsereg elleni keresztes hadjáratra felszólító proklamációt és Horváth Mihály forradalmi szellemű imádságát.⁸²

A mezőhegyesi tábori lelkész 1849. augusztus 6-án még megeskette Macsurek Ágostont Hönsch Annával, 7-én délelőtt pedig még eltemetett egy cseh nemzetiségű ménésintézeti szolgát. Gottschlig cs. kir. százados 1849. augusztus 21-én kelt jelentése szerint miután Boxberg ezredes egy osztály lovassággal augusztus 8-án vagy 9-én visszafoglalta a ménest, őt Haynauhoz küldték a besenyői (újbesenyői – Z. P.) főhadiszállásra azzal a kéréssel, hogy a lovasosztályt a ménés biztosítása érdekében hagyják helyben. Haynau parancsára ő nevezett meg három embert, akiket magyar érzelműnek tartott: Johann Warady főhadnagyot, dr. David Wachtel főorvost és Gonczeky Jánost. Gottschlig rosszul emlékezett az időpontra, hiszen a lelkész letartóztatását Haynau az óbesenyői főhadiszálláson 1849. augusztus 7-én esti fél kilenckor rendelte el. A foglyokat még aznap Makóra, majd másnap hajnalban Szegedre kísérték.⁸³

Gonczeky ügyének alakulását viszonylag jól nyomon tudjuk követni, mivel a vizsgálati anyagok szinte kivétel nélkül rendelkezésünkre állnak. Gonczeky az első között szállították Pestre a hadbíróági eljárás lefolytatására. A pesti cs. kir. rendkívüli haditörvényszéket 1849. augusztus 12-én állították fel, és a mezőhegyesi lelkész már augusztus 13-án vizsgálati fogságban volt.⁸⁴

Gonczeky ügyében először Karl Müller lovaskapitány tett vallomást 1849. augusztus 24-én, felidézve a lelkész 1849. április 15-i prédikációjának súlyosan felségsértő sorait, amely szerint átkozottak azok, akik az osztrák dinasztia hívei. További terhelő adatokra nem emlékezett, csak általánosságban hangsúlyozta, hogy a lelkész egész prédikációját ennek a témának szentelte.⁸⁵ Ezt követően kapta kézhez a bíróság Karl Zappel cs. kir. őrmester szeptember 9-én kelt írásbeli vallomását, mely szerint Gonczeky jóindulattal viseltetett ugyan a ma-

⁸⁰ MOL H 75 1849:9688 (iktatókönyv 10. k.), 1849:11529, 1849:13237 (iktatókönyv 11. k.), 1849:25989.

⁸¹ Karl Zappel vallomása (Pest, 1849. szeptember 30.), illetve ez ügyben Gaal Eduardhoz írt levele (Szeged, 1849. szeptember 9.) HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 381-383. és 389-390. fol.

⁸² Ferdinand Handl vallomása (Pest, 1849. október 1.) HL Absz. ir. P. Krg. 1849-/248. 395-398. fol. Horváth Mihály lelkészekhez intézett rendeletét (Pest, 1849. május 18.) és a körmenetek után felolvassandó imádságot többek között közli: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848-1849. S. a. r. Pap Dénes. II. k. Pest, 1869. 452-458.

⁸³ Gottschlig százados – K. k. Militair Districts Commando zu Pest. Pest, 1849. augusztus 21. HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 376-377. fol.; ÖStA KA Alte Feldakten 1838. d. Hauptarmee unter Haynau. 1849-8/135., 155., 174.

⁸⁴ Individual Consignation über die seit Errichtung des Kriegsgerichtes nämlich 12ten August bis Ende December 1849 zum Tode verurtheilten Arrestanten. Pest, 1850. június 14. HL Absz. ir. P. Krg. 1850-5/95. 80. fol.

⁸⁵ Karl Müller vallomása (Pest, 1849. augusztus 24.): HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 378-379. fol.

gyarak ügye iránt, de mindaddig, míg Boxberg báró volt a parancsnok, jól mentek az ügyek. Abban a pillanatban viszont, amikor a minisztérium Pándyt nevezte ki a ménestelep parancsnokává, a lelkész is teljesen a „rebellisek” hívévé vált. Elhagyta az uralkodóért mondott imádságot, és azt egy hazafias imával pótolta. Az 1849. április 14-i trónfosztást önként kihirdette és megfenyegette a magyarok ellenségeit. Amikor a kórusról egy imát kezdett énekelni a császárárt, a lelkész rászólt, hogy ezt nem kellett volna tennie. Mint írta, igyekezett Gonczeczky beszédeit hatástalanítani, de ezért meg kellett szenvednie. Május 15-én Gonczeczky vádjai miatt letartóztatták (részletezte a vádpontokat is), és a magyar forradalmi bíróság halálra ítélte. Zappel szeptember 30-án a bíróság előtt szóban is megerősítette vallomását, ami perdöntő volt azért is, mert Haynau rendeletei szerint azokat, akik egy császárhű alattvalót a magyar bíróságok előtt feljelentettek, haditörvényszék elé kellett állítani.⁸⁶

Vádlott társai közül Gonczeczky ellen vallott Johann Wárady főhadnagy is 1849. szeptember 14-én. Mint mondta, Gonczeczky tábori lelkész prédikációiban a magyarok mellett nyilatkozott. Ő is felidézte az ominózus Répásy jelenlétében tartott februári misén néhány felségstört gondolatát. Kiemelte, hogy a pap rendkívül indulatosan beszélt, s arra is rámutatott, hogy a vádlott újságokból is olvasott fel kiáltványokat, ugyanakkor elismerte, hogy ezt csak hallomásból tudta.⁸⁷ Gonczeczky másik vádlott társa, dr. David Wachtel főorvos viszont nem vesztette el lélekjelenlétét. Ő szeptember 15-én azt vallotta, hogy Gonczeczkyvel, akivel szolgálaton kívül csak ritkán találkozott, nem állt közelebbi kapcsolatban. Foglalkozása nem engedte meg a templom meglátogatását (sic!), és így a lelkész prédikációi sem ismeretesek számára.⁸⁸

E napon került sor a vádlott pap első kihallgatására is. Gonczeczky előadta, hogy 1849. július elején (a kihallgatás időpontjában már halott) Répásy tábornok parancsára misét mondott, és utasításának megfelelően a szabadságról prédikált. Prédikációjában a szabadságot úgy értelmezte, hogy megszűnt a földesuraknak való alávetettség, de – vallomása szerint – a dinasztia egy szóval sem említette. Elismerte, hogy február elején is prédikált, de azt állította, hogy a „Felséges Dinasztia-ór” akkor sem tett említést. Kossuth december 22-i kiáltványa felolvasásának tényét elismerte, de azzal mentegetőzött, hogy Pándy parancsára cselekedett, a Horváth Mihály-féle rendeletnek részbeni teljesítését is elismerte, de hangoztatta, hogy eltért az előírásoktól, és Horváth forradalmi imáját sem imádkozta el. Azt is megemlítette, hogy a proklamációkat olyan gyorsan olvasta fel, amelyen gyorsan csak tudta, hogy minél hamarabb végezzen velük.⁸⁹

Szeptember 30-án Karl Zappel őrmester szóban is megerősítette korábbi, írásban tett vallomását. Ebben kiemelte, hogy a vádlott minden vasárnap, illetve ünnepnapon elmondta a magyar fegyverek győzelméért az imádságot. A trónfosztás és a függetlenség kihirdetését követő prédikációjának felségstört gondolatait szó szerint is felidézte, de emlékezett a Répásy jelenlétében bemutatott február végi misére is, és megismételte a magyar hatóságok vele szemben lefolytatott eljárásáról korábban már közölt adatokat. 1849. október 1-jén valószínűleg öt tanút hallgatott ki a bíróság. Anton Baumgarten vallomása azonban jelenleg sajnos nem található a fennmaradt iratanyagban. Franz Wippler és Josef Mayer hadnagyok, valamint Johann Haikelberg közlegény egybhangzóan állították, hogy a mezőhegyesi tábori lelkész 1849. április 15-én több felségstört kifejezéssel terhelt prédikációt tartott. Wippler szerint többször is megismételte, hogy átkozottak azok, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek, és a bűnös dinasztia hívei. Ezen túlmenően csak Haikelberg mondott annyit, hogy Gonczeczky megtartotta a magyarok győzelme érdekében elrendelt körmenete-

⁸⁶ Zappel levele és vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 381-383. és 389-390. fol.

⁸⁷ Johann Wárady vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 386 fol.

⁸⁸ Dr. David Wachtel vallomása (Pest, 1849. szeptember 15.): HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 387-388. fol.

⁸⁹ Gonczeczky János vallomása (Pest, 1849. szeptember 15., illetve október 2.): HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 401-402. fol.

ket.⁹⁰ Ferdinand Handl építész – akit 1844 áprilisában rendelték Mezőhegyesre – adta meg a vádlottnak a kegyelemdőfőst. Nemcsak megerősítette a fentebb elhangzott terhelő vallomásokat, hanem azokat újabb adatokkal is kiegészítette. Szerinte a lelkész valamennyi prédikációjában a lázadó kormány iránti engedelmességre szólította fel híveit. Átnyújtotta a hadbírósnak Gonczeczky hazafias imádságának egy példányát, továbbá elmondta, hogy a vádlott aktív szerepet játszott a keresztes hadjáratban, öt körmenetet tartott és a magyarok győzelméért imádkozott. Megerősítette a lázító prédikációk felolvasásának és a felségsértő prédikációk elmondásának a tényét is.⁹¹

Ezután már csak arra volt szükség, hogy a vádlottat szembesítsék a tanúvallomásokkal. Erre 1849. október 2-án került sor. Miután ismertették Gonczeczkyvel Müller, Wárady és Wippler egybehangzó vallomásait, továbbra is kitartott korábban tett állításai mellett, és tagadta, hogy a dinasztiát sértő kifejezésekkel illette volna. Ami az imádságokat illeti beismerte, hogy 1848. december végétől elhagyta a császárért való imádságot, és azt egy másik, Johann Michael Leonhard tábori püspök imádságos könyvéből származó imával cserélte fel. Beismerte azt is, hogy 1849. március közepétől a Handl által benyújtott imát mondta el a szentmisék után. Erről annyit közölt, hogy egy aradi futár útján, nyomtatott formában került hozzá, és azért mondta el a szentmisék után, mert úgy értesült, hogy az országban mindenütt ezt imádkozzák. Elismerte a december 22-i Kossuth-féle proklamáció felolvasását is, miután felmutatták neki a Pester Zeitung december 29-i számát, de hangsúlyozta, hogy azt egyetlen szóval sem magyarázta. Mint mondta, Horváth Mihály proklamációját kétszer olvasta fel, de nem fűzött hozzá magyarázatot. Négy körmenetet is tartott, de azokon nem a népfelkelésért, hanem a békéért imádkozott. Ezt követően olvasták fel neki Zappel és Handl vallomását. Zappel ügyében beismerte, hogy miután a gyerekek elmesélték neki, hogy az őrmester gyakran nyilatkozik az osztrákok mellett, ő ezt jelentette Pándy ezredesnek, aki parancsot adott a vádirat összeállítására. Elismerte, hogy bűnös Zappel letartóztatásában, de hangoztatta, hogy nem számolt a következményekkel. A trónfosztást viszont nem hirdette ki és nem is magyarázta híveinek. Handl és Zappel vallomásának felolvasását követően hamis tanúskodással vádolta őket. Végezetül beismerte azt is, hogy egy ízben rászólt Zappelra, amikor az a császárért énekelt egy éneket, de azért, mert az intézet kompromittálódásától tartott. Miután ismét szembesítették Baumgarten és Wippler hadnagyok, Handl építész, Zappel őrmester és Haikel közlegény vallomásával, még mindig tagadta a felségsértés bűnét. Ezt válaszolta: „Gott verzeihe Ihnen! Ich verzeihe es. Das habe ich nie gesagt”. (Isten bocsássa meg Önöknek! Én megbocsátom. Sohasem mondtam azt.) Különösképpen tagadta, hogy a trónfosztással kapcsolatban felolvasott volna valamit. Végül annyit tett hozzá vallomáshoz, hogy a két proklamációt, illetve a kifogásolt prédikációt a felkelők parancsára olvasta fel és tartotta meg.⁹²

Schönbach hadbíró 1849. október 3-án összegezte a tanúvallomások alapján rekonstruálható tényállást és megállapította, hogy a vádlott az 5. haditörvénycikk és Mária Terézia törvénykönyve 6. §-ának 3. artikulusa szerint felségsértés bűntettében vétkes. Elutasította Gonczeczky védekezését, aki a felkelők általi erőszakra és parancsokra hivatkozott. A hadbíró úgy vélte, tekintetbe lehetett volna venni, hogy a vádlott minden esetben pusztán csak parancsot teljesített volna, de a tanúvallomások szerint a pusztá parancsteljesítésen is túl ment. Ugyanakkor súlyosbító körülményként vette figyelembe eddigi állását, s mindezek alapján

⁹⁰ Franz Wippler, Josef Mayer és Johann Haikelberg vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 391-394. fol.

⁹¹ Ferdinand Handl vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 395-398. fol.

⁹² Gonczeczky János vallomása: HL Absz. ir. P. Krg. 1849-1/248. 401-402. fol.; Gottschlig, Zappel, Gonczeczky vallomását, illetve Schönbach hadbíró „votum”-át kivonatolva ismertetette Hermann E. 1932. 39-40.

kötél általi halálbüntetést javasolt, az ilyenkor automatikusan felmerülő vagyonekkozbással együtt.⁹³

A hadbíróóság 1849. október 5-én egyhangúlag jóváhagyta az előterjesztést. Az ítéletet Kempen altábornagy erősítette meg október 6-án, és szokása szerint golyó általi halálra nyíltette. Gonczeczky nagy bátorságról és lelki nyugalomról tett tanúbizonyságot utolsó óráiban. Szombaton került a siralomházba, de egy császári katona közreműködésével egykori ordináriusa, az akkor éppen Pesten tartózkodó Hám János szatmári püspök közbenjárását kérte. A Bécsből Szatmárra hazatérő Hám – akit erélytelensége miatt az osztrák kormány lemondattott az esztergomi prímási székről – minden feltűnés nélkül Pesten, a szervita rendházban húzta meg magát, amikor eljutott hozzá a kétségbeesett üzenet: „Jézus szent nevére kérem excellenciádat, mentse meg életemet. Gonczeczky”. A püspök maga mellé vette oldal-kanonokját, és kihallgatásra jelentkezett Haynaunál. A tábornagynagy átvette ugyan a kegyelmi kérvényt, de Gonczeczky életét nem akarta garantálni.⁹⁴

Podolski, a cs. kir. III. hadtest rendőrfőnöke részletesen beszámolt Karl Nochoz intézett 1849. október 8-án kelt levelében a kivégzésekről. Eszerint a mezőhegyesi tábori lelkész rendkívüli lelki erővel bírt. Jóízűen evett és ivott, a vesztőhelyen pedig egy percekig tartó beszédet mondott. Ebben igazságosnak mondta a rá kiszabott ítéletet, a bírónak – hangoztatta – nem szabad emiatt aggályoskodnia, és beismerte, hogy a „korszak rajongása magával ragadta”. Végzetül hallgatóságát a dinasztiahoz fűződő hűségére intette.⁹⁵

Podolski leírását egy ponton a Pressburger Zeitung is megerősíti. Az október 13-án megjelent számban ugyanis arról olvashatunk, hogy Gonczeczky „kiszolgált katonához méltó bátorsággal” halt meg, hiszen nem engedte, hogy szeméit bekötözzék.⁹⁶ Kivégzéséről Kőnig Mór, illetve Mezős László is közölt néhány részletet. Kőnig Mór (Streith egykori káplánja) 1880-ban publikált visszaemlékezésében egyértelműen Pándy Somát okolta Gonczeczky letartóztatása és kivégzése miatt. Szerinte Pándy a világosi katasztrófa után is meg akart maradni állásában, „... de a megtörténeteket eltagadni nem lehetvén, áldozat kellett, kire a bűnt ráfoghassa; feljelentette tehát Haynaunál, hogy a mezőhegyesi plébános, orvos s egy Wárady nevű főhadnagytól – mint dühös magyaroktól tartván, kényszerítve volt parancsainak kiadására”. Kőnig Mór szerint a vádlott pap bámulatos eréllyel védte magát, de miután egy szembesítés során Pándy szemébe mondta a vádakat, halálra ítélték. Gonczeczky „hevesen kitört a kétszínű feladó s az igazságtalan ítélet ellen, s kivégzéséig roppant felindulásban maradt. Midőn halálra vitelkor az alsó folyosón végigment, felkiáltott a felső emeletre: »Isten vele-tek társak! Néhány perc múlva egyesülök Streithel!«”⁹⁷

Kőnig Mór leírásának értéke éppen tévedéseiben rejlik. A periratok ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy a beszámolóban Zappel és Pándy teljesen összekeveredett nála, hiszen az egykori ménecparancsnokot nem is idézték meg az eljárás során. De honnan vette Kőnig, hogy Pándy az áruló? Minden bizonnyal magától Gonczeczkytől. Legalábbis erre enged következtetni Mezős László 1892-ben publikált visszaemlékezése. Mezős már nem emlékezett pontosan az eseményekre, de elítéltetése előtt sokat beszélgetett Gonczeczkyval, így bizonyos lényeges momentumok mégis megragadtak benne. Egy ízben a lelkész azt mondta neki: „Pándy Sámuel ezredesem ... nem fog idekerülni mihozzánk”. Adjuk át a szót Mezősnyek, aki az utolsók között beszélt az elítélttel: „Vasárnap este beeresztett hozzá

⁹³ HL Absz ir. P. Krg. 1849-1/248. 407-408. fol., másolata: HHStA Kabinetsarchiv Geheimakten Nachlaß Schwarzenberg 10. d. Fasc. VIII. Nr. 402. 26-28. fol.

⁹⁴ Irsik Ferenc: Hám János a szent emlékü szatmári püspök élete. Átdolgozta és újabb adatokkal bővítette Bodnár Gáspár. Szatmárnémeti, 1903. 98-101.; Hermann E. 1932. 40-41.

⁹⁵ Podolsky – Karl Nochoz. Pest, 1849. október 8. ÖStA Verwaltungsarchiv Nachlaß Bach név és d. sz. A levél fénymásolatának megküldéséért Bonhardt Attilának ezúton is köszönetet mondok.

⁹⁶ PZ Nr. 236. (1849. október 13.) 1054., magyar fordítását közli Bajnai 1999. 21.; Hermann E. 1932. 41.

⁹⁷ Kőnig é. n. 92-93.

a profosz búcsúzni; egy új koporsó volt a szobájában. »Megcsináltattam magamnak koporsómat, volt egy kis pénzem, legalább ne heverjek, mint állat, takaró nélkül.« Beszélgettünk, búcsúztunk vagy egy fél órát, igen nehezen eresztett el, de rém nézve kínos volt a további időzés. »Köszöntse Pándy ezredes odahaza barátom.« Ez volt utolsó szava, s elváltunk örökre.» Két óra körül, mikor fegyveres kíséretével utolsó útjára indult, az elítélt még megkocogtatta zárkájuk kis ablakát, de Mezősynek nem volt lelki ereje megszólalni, így a halálraítélt csak zárkatársával szólhatott: „Én már három óra múlva nem leszek az élők közt, köszöntse a foglyokat, köszöntse lakótársait, szerettem volna még Mezősyvel is beszélni»” – mondta Gonczeczky.⁹⁸ Veszthelyen elmondott ironikus szavait vádlott társai nem hallották a cellákban. 1849. október 8-án hajnali öt óra körül az udvarról a sorkatonaság mozgására lettek figyelmesek a foglyok, majd hamarosan fegyverropogás hallatszott.

Egykori egyházmegyéjében nem feledkeztek meg a tragikus sorsú papról. Szepessy Sámuel máramarosi főesperes eljutatta Hám János szatmári püspökhöz Gonczeczky – feltehetően utolsó – levelének másolatát, amelyben az kérte édesanyját és paptársait, hogy imádkozzanak érte. Hám október 16-án kelt körlevelében papjaihoz és híveihez fordult, hogy imádkozzanak Gonczeczky lelki üdvéért.⁹⁹

Ezt követően – kizárólag 1848-49-es szerepvállalása miatt – már nem végeztek ki több egyházi személyt. Többeket halálra ítélték ugyan, de az ítéleteket minden esetben börtönbüntetésre enyhítették. Igaz, volt olyan eset, amikor a szabadságharcban teljesített szolgálatot súlyosbító körülményként vették figyelembe a vizsgálat során (például Gasparich Kilit esetében), továbbá távollétükben szögezték ki a bitófára Horváth Mihály, Mednyánszky Cézár és Rónay Jácint nevét is.¹⁰⁰

A mérleg így is eléggé elszomorító. Nyilvánvaló, hogy nem azok bűnhődtek halállal, akik az 1848-49-es forradalom és szabadságharcban a legsúlyosabb fелség sértéseket követték el. Gonczeczkyt kivégezték, de a hivatalt 1849. április 14-e után is ellátó felettesét, Vidasics Ede tábori főlelkésszt még csak be sem börtönözték. Streith halállal lakolt, mert a vasvilla használatáról szólt, de a helyi népfelkelő erők parancsnoka, Kónig megúszta börtönbüntetéssel. A büntetések tehát nem minden esetben arányosak az elkövetett cselekmények súlyával. Haynau által is elismert célként fogalmazódott meg a lakosság megfélemlítése, amely Rázga, Manszbarth és Szikszai esetében is könnyen bizonyítható. Nem lehet elhanyagolni az időtényezőt sem, hiszen az osztrák minisztertanácson belül, nem is beszélve az európai közvéleményről, egyre erőteljesebb tiltakozás bontakozott ki Haynau módszerei miatt.

Eltekintve az eljárások törvényességének megalapozottságától, amelyekhez komoly kétségek fűződnek, a vizsgálatok jogi szempontból több ponton is aggályosnak tekinthetők. Rázga esetében terhelő tanúként szerepeltek olyanok, akik nem vallottak a vádlottak ellen. Megeskettek olyanokat, akik a vádlottak nyilvánvaló ellenségei voltak, holott lett volna jogi lehetőség ilyen alapon megtagadni a megeskettetést. Kantsúr ítéletét jóval a végrehajtást követően erősítették meg. A kódobálásra való felhívás fegyveres felkelésként történő értékelése ma már tragikomikus önkényeskedésnek tűnik. Mészáros Dánielt kivégezték néhány proklamáció felolvasása miatt, holott ezen az alapon százával lehetett volna papokat és lelkészeket kivégeztetni.

A kivégzéseket tehát elsősorban a vélt katonai és politikai célok motiválták. Gyorsan ki kellett végezni (többek között) néhány egyházi személyiséget is, mivel az egyháziak tömegesen vettek részt a szabadságharcban, és mivel ez hatékony eszköze volt a helyi lakosság megfélemlítésének. A kivégzések azonban hosszú távon nem a monarchia stabilitásának irá-

⁹⁸ Mezősy László: Az új épületben. 1849. jul. 19. nov. 10-ig., in.: 1848/49. Történelmi Lapok, 1. (1892. december 1.) 23. sz. 239.

⁹⁹ Dánku Pál: A Szatmár vármegyei római katolikus papság szerepe a szabadságharcban. In.: Forradalom és szabadságharc a Felső-Tisza-vidéken. Szerkesztette Takács Péter. Nyíregyháza, 1998. 96.

¹⁰⁰ Hermann R. 1999. 96-97.

nyában hatottak. Hatásukra az egyházakon belül tovább erősödött a nacionalizmus, a konzervatív ordináriusok pedig – részben a brutális megtorlás hatására is – egyre jobban eltávolodtak az önkényuralomtól. A kivégzésként felelősség terheli az uralkodót és a minisztertanácsot is, hiszen csak meglehetősen jelentős idő elteltével léptek fel Magyarország teljhatalmú kormányzója ellen. A személyes felelősség megoszlik Haynau és Kempen között, noha utóbbi hivatkozhatott felettese utasításaira. Mindketten katonák voltak, akik tetteik egyházpolitikai következményeit, azoknak a birodalomra gyakorolt hatását képtelenek voltak felmérni.

ZAKAR, PÉTER

Haynau's clerical victims

The massive participation of the Hungarian clergy in the war of independence of 1848-1849 was a disappointment for government circles in Vienna. Accordingly, especially within the Catholic church, there was a desire to remove all revolutionary, "seditious" elements from among the clergy. The paper analyses the activities of the clerics executed during the activity of General Haynau in Hungary.

The fact that the victims included Lutheran, Calvinist pastors and Catholic priests would seem to confirm that the war of independence of 1848-1849 had no denominational character. The lives, careers, and personal traits of the victims varied. Lutheran pastor Pál Rázga became an important participant in the events in Pozsony through his political and ideological liberalism. In the case of the victory of Hungarian liberals, there was a good chance, he thought, that „Magyars, Slovaks, and Germans [live in this country] freely and happily with respect to their national equality”. He was executed in Pozsony on June 18, 1849 after a lengthy court martial procedure.

Antal Manszbarth Roman Catholic and János Szikszay Calvinist pastors were executed at Nagyigmánd on July 12, 1849 as part of the pacification process of the district of Mór, regarded by the Austrians as „of subversive spirit”. The intent to deter is the most obvious in their case: the charges were formulated rather vaguely („they preached on popular uprising, continuously inciting their parishes against the imperial government”), what was important was the speedy execution of the sentences. In connection with the executions on July 12, Roman Catholic priest István Mester recorded in his diary an experience that was valid for all clerical martyrs: „I pleaded for them with Haynau for a long time, but to no avail...”

Catholic priest Dávid Mészáros from Soponya had to die on July 16, 1849 for a mass said for the victory of the Hungarians and for being in possession of a few revolutionary proclamations. The revolutionary government had sent most of the latter to all the parishes within its jurisdiction

The execution of the priest of Vértesboglár, Miklós Streith on September 7, 1849 was meant to make the agitated local population see reason. In his case even the military tribunal was divided over passing the capital sentence. The charges are identical with those mentioned above: reading out revolutionary proclamations, encouraging popular uprising, and the appreciation of the pitchfork as an „efficient weapon”. Although Mór König, the chaplain of the executed parish priest had headed the insurgents of four neighbouring villages, he „got away with” heavy imprisonment.

The last martyr, János Gonczeczky, an army chaplain who had left the *kaiserlich und königlich* army for the Hungarian forces, was executed on October 8, 1849. He was one of the

minority of the mostly non-Hungarian speaking troops of the military stud institution at Meczőhegyes who firmly supported the war of independence. This was the cause for repeated conflicts between him and the majority of the troops. He explicitly condemned the policies of the ruling dynasty in his sermons, and at the end of masses he prayed for the victory of the Hungarian army rather than for the emperor. It is no wonder that a great amount of condemning evidence was collected against him during the investigation.

The rather loose interpretation of legal possibilities, the occasionally cavalier handling of testimonies, and the arbitrariness of the decisions concerning extenuating circumstances were common features of the court martial and summary procedures. The goal of the executions was mostly the intimidation of the local population, but the imperial government would have to pay a high price for it. The Catholic Church, the hoped for supporter of consolidation turned away from the regime, and the struggle against oppression resulted in the strengthening of political cooperation among the denominations in Hungary.